

O'ZBEK TILIDA SHEVAGA XOS BA'ZI SO'ZLARNING SEMANTIK IZOHI

*Andijon shahar Maktabgacha va maktab ta'limi bo'limiga qarashli
67-IDUM Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi
Kamolova Azizaxon Kamilovna*

Anotatsiya: Maqolada o'zbek tili shevasining muhim xarakterli jihatlari hamda shevaga xos bo'lgan ba'zi so'zlarning ma'noviy izohlari va nazariy ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Tuppa, Inak, juvoz, lapanglamoq, sholdir shuldir, poldir sholdir

KIRISH Turkiy millatlar va elatlar o'zlarining boy xalq og'zaki ijodi na'munalari va yozma yodgorliklarining qadimiyligi bilan mashhurdir. Yozma manbalarning dastlabkisi „O'rhun- Enasoy bitiklari" nomi bilan Markaziy Osiyo, Sibir va Mo'g'uliston zaminlaridan topilganligi bizga tarixdan ma'lum. Bundan tashqari „Qutadg'u blig" va Devoni lug'otit turk" asarlaridan ham bilishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ma'lumki, Turkiy xalqlar deyilganda 40 dan ortiq bir-biriga qardosh bo'lgan, millat va elatlar tushuniladi. Ularning har bir o'z tili, madaniyatiga ega, shunday ekan har bir tilning o'ziga yarasha tuzilishi, etimologiyasi hamda, o'rganishimiz uchun asos bo'lgan, shevasi bilan o'zga tillardan xarakterli hisoblanadi. Ozbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrni tushunish va izohlashda sheva, dialect, lahja degan terminlar qo'llaniladiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish albatta zarurdir O'zbekiston hududidagi jami 14 ta viloyatlarning har birini, o'ziga yarasha turlicha shevalari mavjud. Bu esa tilimizning yanada boyishiga bevosita ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. Bunday shevaga hos bo'lgan so'zlarning ba'zilari o'zbek tili izohli lug'atidan joy olgan, bevosita bunday so'zlarni adabiy tilga ko'chgan so'zlar ekanligini hamda tilimiz taraqqiyoti lug'at sostavi boyishiga asos bo'layotganini bilish mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Quyida esa, O'zbek tili izohli lug'atidan joy olmagan, hozirda ma'lum tor doiradagi hudud egalari uchungina, tushunarli bo'lgan va faqat ular foydalana oladigon so'zlar va ularning qisqacha izohi keltiriladi: Tuppa- { O'gra oshi- nomi bilan mashhur bolgan hamirdan tayyorlanadigon o'zbek milliy taomi } bu so'z hozirgi kunda Farg'ona viloyatining ba'zi hududlaridagi kishilar uchungina ma'lum bo'lgan, ya'ni Farg'ona shevasiga oid so'z. Inak- { Sigr- dalada o'tlatib, boqiladigon hayvon nomi } bu Qashqadaryo viloyatining ayrim hududlari kishilari uchun ma'lum bo'lgan so'z.

Juvoz- {Sigr , qo'y va yana boshqa dala hayvonlarining, makkajo'xori va boshqoq chirindisidan tayyorlanadigon, yemak ozuqasi } Qashqadaryo va boshqa voha hududi kishilari uchun ma'lum bo'lgan so'z. Lapanglamoq- { Suzilmoq , maqtanmoq ma'nolarida qo'llaniladi } Farg'ona viloyatining ma'lum hudud kishilari uchun tushunarli bo'lgan so'z. Sholir-shuldir- { Barcha bilan tez kirishib, gaplashib ketaveradigon hamisha yaxshi kayfiyatda yuruvchi insonlarga nisbatan } Andijon viloyatiga mansub bo'lgan , andijonliklar keng qo'llanadigon so'z. Poldir-sholdir- { Ahmoq , biror ish qilishda hamisha kamchilikka yo'l qo'yib, aqli yetmaydigon insonlarga nisbatan } Asosan, Farg'ona viloyati uchun ma'lum bo'lgan shevaga oid so'z. Mana shu so'zning , huddi shunday izohli lug'atga kirmagan, lekin so'zlashuv uslubida kengroq doirada foydalaniladigon sinonimlari ham mavjud tilimizda bular: Dovdir, esankiragan, esipas, dumbil kabi ma'nodoshlari mavjud. Piypiq- { hech narsani eplolmaydigon, hatto o'zini ham eplab, boshqarolmaydigon va qilgan ishlarida hamisha muammo keltirib chiqaradigon insonlarga nisbatan } Andijon shevasida keng qo'llaniladi. Opoqi- { bu so'z o'tgan asrning 60- yillarida katta, yoshi bir joyga borib qolgan onaxonlarga nisbatan ishlatilgan, lekin hozirgi kunda yoshi katta otaxonlarga murojat sifatida keng qo'llanilmoqda } Asosan, vodiydagi viloyatlar uchun shunday tushuniladigon so'z. Ag'-bag'- { u yer, bu yer } Frg'ona viloyatining ko'p hududlari, kishilari uchun tushunarli bo'lgan so'z. Karvuch- { G'isht , pishirilgan loydan yasaladigon g'isht } Xorazim viloyat kishilari uchun tushunarli bo'lgan so'z. Gashr- { Sabzi, meva- savzavot guruhiga mansub bo'lgan so'z } bu so'z ham , asosan, hozirgi kunda faqatgina Xorazm hududi kishilariga hos hisoblanadi. Qopi- { Eshik , turli xil temir hamda taxtadan yasaladi } Xorazim viloyati kishilari uchun tushunarli bo'lgan bo'lgan so'z. Demak, xalq folklori materiallari va matnlarisiz dialektal so'zlar maqomi haqida gapirish mumkin emas Aslida o'zbek dialektal leksikasi 20ga yaqin turkiy tillarning so'zlarini arabcha izohlab berilgan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'at-it turk"i bilan boshlangan bo'lsa-da, XX asrda dialektal so'zlar o'rniga o'zlashgan so'zlar izohlanganligi esa sho'ro mafkurasining ta'sirida amalga oshirilganki, sheva so'zlarini ishlatish ham, qo'llash ham bu davrda millatchilik hisoblangan. Xuddi shu holat tufayli katta ilmiy xodim, filologiya fanlari nomzodi Ahmad Ishaev eshik yoki deraza ochilganda kirib kelayotgan mayin shamol, shabodani "yelvizak" so'zi bilan atash mumkinligini o'zining bir maqolasida bayon qilgani uchun XX asrning 70-yillari boshida millatchilikda ayblanib, ishdan haydalganligini shu olimning o'zi biz yoshlarga aytib bergandi. X-XIX asrlarda, xususan, XX asrning 50-yillarigacha yaratilgan lug'atlar, aniqrog'i, dialektal lug'atlar ma'lum darajada sheva so'zlarining ko'p berilishi bilan muhrlangan. Masalan, Abdulla Qodiriy singari ham ijodkor, ham lug'atshunoslarning tuzgan lug'atlarida ham ko'p miqdorda sheva so'zlari berilganligi maxsus ilmiy tadqiqot asosida o'rganilgan [Hопмаматов, 2019: 19-21]. Xullas, dialektal so'z va dialektal ma'no masalasi XIX asrning 125 oxirigacha

qisman amaliy tadbiq etilgan. Shu sababli ham Alibek Rustamov bunday ma’noni “el ma’no” (elga, ya’ni shevaga xos ma’no) deb atagan [Рустамов, 2020: 94]. Demak, sheva soʻzlarida dialektal ma’no(lar) borligi uchun bimalol dialektal soʻz maqomi haqida gapirish oʻrinli. Ijtimoiy siyosiy holat tufayli XX asrning 20-50-yillarigacha dialektal soʻzlar haqida gapirish mumkin boʻlmagan. Faqat XX asrning 50-yillarining ikkinchi yarmidan dialektal soʻzlar masalasiga amaliy jihatdan eʼtibor berish boshlangan. Natijada, yosh dialektolog olimlarning sheva soʻzlarini jamlagan katta-kichik ilmiy maqolalari oʻsha davr mafkurasi tomonidan va mavqei oʻsha davr ilmiy jurnallari darajasida eʼtirof etilgan ilmiy toʻplamlarda birin-ketin nashr etila boshlangan. Shu ilmiy toʻplamlarda bosilgan koʻp maqolalar oʻrganilayotgan sheva(lar)ning fonetikasi va morologiyasiga oid materiallar bilan birg shu sheva leksikasiga oid dialektal soʻzlarning talqini, tavsifi va ilmiy tahlillarga asoslangan izohlari berilganki, goʻyo shevaning fonetikasi, leksikasi va morfologiyasining materiallarini ilmiy kitob boʻladigan hajmdagi katta hajmli bir maqolada jamlay olishgani ham dialektal soʻz maqomining masalasiga oydinlik kiritadigan dalillardan biridir. Mana shu davrda dialektal soʻz maqomining asosiy muammosi boʻlgan “Sheva(lar) lugʻati qanday boʻladi?”, “Dialektal lugʻat qanday tuziladi?” degan savollarga F. Abdullaev, M. Mirzaev, A. Gʻulomov va A. Ishaev kabi taniqli olimlarning tavsiya va mulohaza mazmunidagi maqolalari ham eʼlon qilingan [Абдуллаев, 1966.35- 41]. Xuddi mana shu maqolalarning mohiyatida sheva soʻzi, dialektal soʻz, dialektal soʻz turlari, dialektal lugʻat maqola va dialektal lugʻat kabilarning qisman nazariy va koʻproq amaliy ahamiyatga molik boʻlgan fikr-mulohazalari mavzu doir ilk tezislar shaklida berilgan. 1971-yilda bu jarayon “Oʻzbek xalq shevalari lugʻati”ning qisqa hajm va qisqa mazmunda berilishi bilan yanada kuchaygan. Bu lugʻatda dialektal soʻzlar bir xil emasligiga amaliy asoslanib, 1) ya’ni shunday soʻzlarni aniqlash, boshqa soʻzlardan farqlash va dialektal maʼnolariga toʻxtalish; 2) bunday soʻzlarni jamlash, guruhlash va ularni maʼlum bir soʻz turlariga ajratish asosida dialektal soʻzlarga xos qoida, nazariy umumlashmani amalga oshirish lozim edi. Bu haqida fikr yuritish 126 uchun oʻzbek xalq shevalaridagi dialektal leksikani toʻla yigʻib olish lozim edi, biroq bu hol haligacha amalga oshmagan. Bundan keyin nashr etilgan dialektal lugʻatlar mualliflarning mablagʻiga chiqqani sababli leksik va leksikografik nuqsonlari boʻlsa ham sohaga, qishloq, mahalla, guzar, shahar va viloyatlarning shevalariga oidligi bilan individullashib borgan. Toʻgʻri, 1971-ilda nashr etilgan “Oʻzbek xalq shevalari lugʻati”da sheva lugʻatlaridagi soʻz boshi va lugʻatga oid termin va tushunchalarga toʻxtalish barovarida dialektal soʻz turlariga va ularning maqomiga qisqacha toʻxtalgan muallif ham mana shu Ahmad Ishaev boʻlgan. XX asrning 80-yillari oxirida, aniqrogʻi, 1988-yilda “Shevalar lugʻatiga kiritiladigan soʻzlar” nomli maqola va 1989-yilda “Oʻzbek dialektal leksikografiyasi” nomli monografik tadqiqot katta ilmiy xodim Ahmad Ishaev tomonidan tayyorlanib, nashr

etilgan [Ишаев, 1988: 37-42]. Ularda biz kutgandek, “Dialektal so‘z, aniqrog‘i, dialektal so‘z maqomi va dialektal lug‘at nima?” degan savolga muallif XX asrning 2-yarmidagi o‘zbek dialektologiyasi sohasida erishilgan bir qancha muvaffaqiyatlar asosida fikr yuritadi. Shu sababli muallif o‘zbek tilshunosligi sohasida birinchi bo‘lib dialektal so‘z maqomi va dialektal so‘z turlari haqida o‘z fikr-mulohazalarini o‘zbek shevashunosligida erishilgan bir qancha ilmiy muvaffaqiyatlarga asoslanib, qadosh turkiy tillarning dialektal materiallariga tayanib bayon qilgan. Muallif o‘zining dialektal so‘z, dialektal leksika, dialektal leksikografiya to‘g‘risidagi fikrlarini bu monografiyada me‘yor darajasiga keltirishga harakat qilgan. Dialektal so‘zlar maqomi masalasida gapirganda Mahmud Koshg‘ariy shunday so‘zlarning ko‘chma ma‘nolari yo‘go‘ro‘g, yildizlan, tal, qachach so‘zlari misolida, ulardan ba‘zilarining etimologiyasi to‘msa, chaxshi, xasnı, tovul so‘zlari misolida yorishga harakat qilingan bo‘lsa-da, ayni kunlarda ushbu so‘zlarga oid bu masalalar ham unutilgan. Dialektal so‘z maqomining nazariy tomoni unga xos me‘yor va tamoyil(qonun)larning ishlab chiqilishidir. Bu masala tayyorlab e‘lon qilingan dialektal lug‘atlarda qanday bayon qilinganligiga e‘tibor qaratsak. Yana Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘at-it turk” asarining ma‘no-mohiyatiga diqqat qilsak. Asar arab lug‘atchiligi 127 talablariga muvofiq bir necha yillik dialektologik kuzatishlar asosida yaratilgan. U vaqtlarda adabiy til haqida so‘z bormagani kabi muallif sheva so‘zlarining turi va ma‘nolari haqida to‘liq gapirmasdan, arab lug‘atchiligi talablari asosida turkiy tillar so‘zlarining leksik va leksikografik tadqiqatlarga asos bo‘ladigan lug‘at maqolalarga ham jiddiy e‘tibor bergan Dialektal so‘z maqomi masalasiga e‘tibor qaratilishiga sabab ham mana shu lug‘atdagi lug‘at maqolalar asos bo‘lgan desam, fikr mulohazam asosliroq bo‘ladi. Chunki undagi lug‘at maqolalarni o‘qib, uqib, o‘rganib bu sohaga kirib kelganimiz singari dialektal so‘z maqomi to‘g‘risidagi mulohazalarimizning yuzaga kelishiga ham mana shu asardagi turkiy tillar leksikasig‘a oid lug‘at maqolalar turtki bo‘lgan. Shu o‘rinda ta‘kidlash kerakki, ushbu asardagi lug‘at maqolalar keyingi davrda yaratilgan dialektal lug‘atlardagi lug‘at maqolalardan mazmun-mohiyat va katta hajmli jihatlaridan farqlanib turadi. Agarda keyingi davr lug‘atlariga dialektal so‘z maqomi nuqtai nazardan e‘tibor qaratiladigan bo‘lsa, ulardagi lug‘at maqolalar ikki uch qatordan nari borsa, ba‘zi bir so‘zlardagina 7-8 qatorgacha bo‘lishi kuzatildi (bu haqida sal yuqoriroqda dialektal lug‘at maqolalardan namunalar keltirilgan). Bu esa ularga oid materiallarning kamligi, bor materiallardan maqsadga muvofiq foydalanilmaganligi va oxir oqibat ularga tegishli dialektal leksikografik me‘yor va talablarning ishlab chiqilmaganligi bilan bog‘lash mumkin. Bugungi mustaqillik davrida bir qancha o‘zlashgan so‘zlarni o‘zbekchasi bilan almashtirish ehtiyojining kuchayishi ham dialektal so‘z maqomining ahamiyatini yana ham yorqinroq ko‘rsatadi. Masalan, o‘zlashgan so‘zlardan biri bo‘lgan chiqindi yoki musir so‘zlari bugungi madaniy taraqqiyot jihatdan qo‘llanishi no‘rin bo‘lib qolmoqda, chunki ular tilimizda juda

salbiy ma'noni anglatib turibdi. Ularning o'rniga qipchoq lahjasining shevalarida, xususan, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondary viloyatlaridagi sheva vakillari tomonidan qo'llanuvchi quqim so'zini olish kerak. U umumturkiy va o'zbekcha so'z, palatal singarmonizm (quqym)ni ifodalaydigan so'zlardan biri. Ushbu so'z chiqindi yoki musir so'zlariga nisbatan ancha ijobiy ma'noda qo'llash mumkin. Xullas, dialektal so'z maqomining quyidagi nazariy jihatlariga diqqat-e'tibor qaratish lozim bo'ladi:

1) ularning lahja va shevalarning vakillari tomonidan turli ma'no hamda shakllarda qo'llanishi;

2) ularda leksik ma'noning dialektal ma'nolar ko'rinishiga egaligi.

Albatta, dialektal so'z maqomining quyidagi amaliy jihatlar:

1) sheva vakillari nutqining matnlar sifatida yozib olinishi;

2) turli davr lug'atlarida ularning berilishi;

3) ularning oddiy dialektal lug'atdan mukammal dialektal lug'atga kiritilishi;

4) bunday lug'atlarda dialektal so'zlarning tavsifi va tahlili umumiy holda kelishi; 5) lug'atchilik an'analarning kuchayishi hamda dialektal ma'noning xiralashishi natijasida leksik ma'nolarning faollashuvi;

6) lug'at maqolalarining tavsifiy holatdan dalillarga boy tahliliy holatlarga o'tishi natijasida mukammal lug'atlarning yaratilishiga ma'naviy ehtiyojning kuchayishi kabilar.

Lekin bu ikki holatning hech biri na sheva materiallaridagi dialektal ma'lumotlarni to'liq qamrab olish jihatidan, na mavjud shevalarning materiallaridan foydalanishda qo'llangan metod va usullari jihatidan mukammal darajasiga ko'tarila olishmagan. Bulardan shunday xulosaga kelish mumkinki, dialektal so'zlar maqomi bu – bu sheva so'zlarining boshqa so'zlar orasidagi huquqi, qo'llanish va ishlatilish imkoniyati; talqini, tavsifi, izohi va etimologiyasi; o'ziga o'xshagan boshqa so'zlar ichidagi, ham adabiy tildagi so'zlarga nisbatan dialektal ma'nolari bilan ma'no 130 munosabatlari strategiyasidagi betakroriy mavqei va shu mavqeini asoslaydigan amaliy, shuningdek, nazariy jihatlar nuqtai nazardan dialektal leksika hamda dialektal leksikografik talablarga muvofiq ilmiy tadqiq etilishidir.

XULOSA

Ma'lumki, har qanday til leksikasi ikki xil yo'l bilan boyidi: tashqi hamda ichki manbalar orqali, tashqi manbalar o'z o'zidan chetdan so'z olish orqali, ichki manbalar esa, mamlakat hududidagi ma'lum hududagi shevalardan so'z olish orqali hozirgi kunda „ O'zbek tili izohli lug'ati"ning bir qanchasi ayni shevaga oid so'zlar hisoblanadi va bu esa tilining taraqqiy topishida yanada tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Огилви Д. Огилви о рекламе. ЭКСМО. – М., 2006. –С. 24.
2. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: “ЎзМЭ” Давлат илмий нашриёти, 1985. –Б 69.
3. Сайфуллаева Р.Р. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Фан ва технология, 2010. – Б. 379.
4. Бердышев С.Н.Методика составления и оформления. Учитель. –М.: 2008, –С 27.
5. Русская диалектология / Эдд. Касаткина Л.Л. –М.: 2005.

Demak, xalq folklori materiallari va matnlarisiz dialektal soʻzlar maqomi haqida gapirish mumkin emas Aslida oʻzbek dialektal leksikasi 20ga yaqin turkiy tillarning soʻzlarini arabcha izohlab berilgan Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻat-it turk”i bilan boshlangan boʻlsa-da, XX asrda dialektal soʻzlar oʻrniga oʻzlashgan soʻzlar izohlanganligi esa shoʻro mafkurasining taʼsirida amalga oshirilganki, sheva soʻzlarini ishlatish ham, qoʻllash ham bu davrda millatchilik hisoblangan. Xuddi shu holat tufayli katta ilmiy xodim, filologiya fanlari nomzodi Ahmad Ishaev eshik yoki deraza ochilganda kirib kelayotgan mayin shamol, shabodani “yelvizak” soʻzi bilan atash mumkinligini oʻzining bir maqolasida bayon qilgani uchun XX asrning 70-yillari boshida millatchilikda ayblanib, ishdan haydalganligini shu olimning oʻzi biz yoshlarga aytib bergandi. X-XIX asrlarda, xususan, XX asrning 50-yillarigacha yaratilgan lugʻatlar, aniqrogʻi, dialektal lugʻatlar maʼlum darajada sheva soʻzlarining koʻp berilishi bilan muhrlangan. Masalan, Abdulla Qodiriy singari ham ijodkor, ham lugʻatshunoslarning tuzgan lugʻatlarida ham koʻp miqdorda sheva soʻzlari berilganligi maxsus ilmiy tadqiqot asosida oʻrganilgan [Нормаматов, 2019: 19-21]. Xullas, dialektal soʻz va dialektal maʼno masalasi XIX asrning 125 oxirigacha qisman amaliy tadbiq etilgan. Shu sababli ham Alibek Rustamov bunday maʼnoni “el maʼno” (elga, yaʼni shevaga xos maʼno) deb atagan [Рустамов, 2020: 94]. Demak, sheva soʻzlarida dialektal maʼno(lar) borligi uchun bimalol dialektal soʻz maqomi haqida gapirish oʻrinli. Ijtimoiy siyosiy holat tufayli XX asrning 20-50-yillarigacha dialektal soʻzlar haqida gapirish mumkin boʻlmagan. Faqat XX asrning 50-yillarining ikkinchi yarmidan dialektal soʻzlar masalasiga amaliy jihatdan eʼtibor berish boshlangan. Natijada, yosh dialektolog olimlarning sheva soʻzlarini jamlagan katta-kichik ilmiy maqolalari oʻsha davr mafkurasi tomonidan va mavqei oʻsha davr ilmiy jurnallari darajasida eʼtirof etilgan ilmiy toʻplamlarda birin-ketin nashr etila boshlangan. Shu ilmiy toʻplamlarda bosilgan koʻp maqolalar oʻrganilayotgan sheva(lar)ning fonetikasi va morologiyasiga oid materiallar bilan birg shu sheva leksikasiga oid dialektal soʻzlarning talqini, tavsifi va ilmiy tahlillarga asoslangan izohlari berilganki, goʻyo

shevaning fonetikasi, leksikasi va morfologiyasining materiallarini ilmiy kitob bo‘ladigan hajmdagi katta hajmli bir maqolada jamlay olishgani ham dialektal so‘z maqomining masalasiga oydinlik kiritadigan dalillardan biridir. Mana shu davrda dialektal so‘z maqomining asosiy muammosi bo‘lgan “Sheva(lar) lug‘ati qanday bo‘ladi?”, “Dialektal lug‘at qanday tuziladi?” degan savollarga F. Abdullaev, M. Mirzaev, A. G‘ulomov va A. Ishaev kabi taniqli olimlarning tavsiya va mulohaza mazmunidagi maqolalari ham e‘lon qilingan [Абдуллаев, 1966.35- 41]. Xuddi mana shu maqolalarning mohiyatida sheva so‘zi, dialektal so‘z, dialektal so‘z turlari, dialektal lug‘at maqola va dialektal lug‘at kabilarning qisman nazariy va ko‘proq amaliy ahamiyatga molik bo‘lgan fikr-mulohazalari mavzu doir ilk tezislarda shaklida berilgan. 1971-yilda bu jarayon “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”ning qisqa hajm va qisqa mazmunda berilishi bilan yanada kuchaygan. Bu lug‘atda dialektal so‘zlar bir xil emasligiga amaliy asoslanib, 1) ya‘ni shunday so‘zlarni aniqlash, boshqa so‘zlardan farqlash va dialektal ma‘nolariga to‘xtalish; 2) bunday so‘zlarni jamlash, guruhlash va ularni ma‘lum bir so‘z turlariga ajratish asosida dialektal so‘zlarga xos qoida, nazariy umumlashmani amalga oshirish lozim edi. Bu haqida fikr yuritish 126 uchun o‘zbek xalq shevalaridagi dialektal leksikani to‘la yig‘ib olish lozim edi, biroq bu hol haligacha amalga oshmagan. Bundan keyin nashr etilgan dialektal lug‘atlar mualliflarning mablag‘iga chiqqani sababli leksik va leksikografik nuqsonlari bo‘lsa ham sohaga, qishloq, mahalla, guzar, shahar va viloyatlarning shevalariga oidligi bilan individullashib borgan. To‘g‘ri, 1971-yilda nashr etilgan “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”da sheva lug‘atlaridagi so‘z boshi va lug‘atga oid termin va tushunchalarga to‘xtalish barovarida dialektal so‘z turlariga va ularning maqomiga qisqacha to‘xtalgan muallif ham mana shu Ahmad Ishaev bo‘lgan. XX asrning 80-yillari oxirida, aniqrog‘i, 1988-yilda “Shevalar lug‘atiga kiritiladigan so‘zlar” nomli maqola va 1989-yilda “O‘zbek dialektal leksikografiyasi” nomli monografik tadqiqot katta ilmiy xodim Ahmad Ishaev tomonidan tayyorlanib, nashr etilgan [Ишъев, 1988: 37-42]. Ularda biz kutgandek, “Dialektal so‘z, aniqrog‘i, dialektal so‘z maqomi va dialektal lug‘at nima?” degan savolga muallif XX asrning 2-yarmidagi o‘zbek dialektologiyasi sohasida erishilgan bir qancha muvaffaqiyatlar asosida fikr yuritadi. Shu sababli muallif o‘zbek tilshunosligi sohasida birinchi bo‘lib dialektal so‘z maqomi va dialektal so‘z turlari haqida o‘z fikr-mulohazalarini o‘zbek shevashunosligida erishilgan bir qancha ilmiy muvaffaqiyatlarga asoslanib, qadosh turkiy tillarning dialektal materiallariga tayanib bayon qilgan. Muallif o‘zining dialektal so‘z, dialektal leksika, dialektal leksikografiya to‘g‘risidagi fikrlarini bu monografiyada me‘yor darajasiga keltirishga harakat qilgan. Dialektal so‘zlar maqomi masalasida gapirganda Mahmud Koshg‘ariy shunday so‘zlarning ko‘chma ma‘nolari yo‘go‘ro‘g, yild‘izlan, tal, qachach so‘zlari misolida, ulardan ba‘zilarining etimologiyasi to‘msa, chaxshi, xasn‘i, tov‘ul so‘zlari misolida yorishga harakat qilingan bo‘lsa-da, ayni kunlarda ushbu so‘zlarga

oid bu masalalar ham unutilgan. Dialektal soʻz maqomining nazariy tomoni unga xos meʼyor va tamoyil(qonun)larning ishlab chiqilishidir. Bu masala tayyorlab eʼlon qilingan dialektal lugʻatlarda qanday bayon qilinganligiga eʼtibor qaratsak. Yana Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻat-it turk” asarining maʼno-mohiyatiga diqqat qilsak. Asar arab lugʻatchiligi 127 talablariga muvofiq bir necha yillik dialektologik kuzatishlar asosida yaratilgan. U vaqtlarda adabiy til haqida soʻz bormagani kabi muallif sheva soʻzlarining turi va maʼnolari haqida toʻliq gapirmasdan, arab lugʻatchiligi talablari asosida turkiy tillar soʻzlarining leksik va leksikografik tadqiqatlarga asos boʻladigan lugʻat maqolalarga ham jiddiy eʼtibor bergan [Махмуд Кошғарий, 1960. II т, 1961. III т, 1963]. Dialektal soʻz maqomi masalasiga eʼtibor qaratilishiga sabab ham mana shu lugʻatdagi lugʻat maqolalar asos boʻlgan desam, fikrmulohazam asosliroq boʻladi. Chunki undagi lugʻat maqolalarni oʻqib, uqib, oʻrganib bu sohaga kirib kelganimiz singari dialektal soʻz maqomi toʻgʻrisidagi mulohazalarimizning yuzaga kelishiga ham mana shu asardagi turkiy tillar leksikasigʻa oid lugʻat maqolalar turtki boʻlgan. Shu oʻrinda taʼkidlash kerakki, ushbu asardagi lugʻat maqolalar keyingi davrda yaratilgan dialektal lugʻatlardagi lugʻat maqolalardan mazmun-mohiyat va katta hajmligi jihatlaridan farqlanib turadi. Agarda keyingi davr lugʻatlariga dialektal soʻz maqomi nuqtai nazardan eʼtibor qaratiladigan boʻlsa, ulardagi lugʻat maqolalar ikkiuch qatordan nari borsa, baʼzi bir soʻzlardagina 7-8 qatorgacha boʻlishi kuzatildi (bu haqida sal yuqoriroqda dialektal lugʻat maqolalardan namunalar keltirilgan). Bu esa ularga oid materiallarning kamligi, bor materiallardan maqsadga muvofiq foydalanilmaganligi va oxir oqibat ularga tegishli dialektal leksikografik meʼyor va talablarning ishlab chiqilmaganligi bilan bogʻlash mumkin. Dialektal soʻz maqomi masalasida gapirganda quyidagi aksiomani ham taʼkidlash lozim: adabiy til leksikasiga bagʻishlangan lugʻatlar, ularning ichki tuzilishi va lugʻat maqolalarining ifodalanishi dialektal lugʻatlar hamda dialektal lugʻat maqolalardan tubdan farq qilishi tabiiy.... Lekin bu holat ham nazariy jihatlardan haligacha oʻrganilmagan. Ushbu hol esa dialektal soʻz maqomining leksikografik talqini va tahlilining boʻsh jihatlarini tadqiqotchilarga koʻrsatib turadi.... Va yana oʻzbek adabiy tili terminining XX asrning 2-yarmidan qoʻllanilganligini eʼtiborga olsak, to XX asrning 50-yillarigacha boʻlgan davrda eski oʻzbek adabiy tili hamda hozirgi oʻzbek adabiy 128 tili tushuncha va terminlari boʻlmaganligi aniq. Shuningdek, eski oʻzbek adabiy tili termini XX asrning 40-60-yillaridan urfga, yaʼni akademik V. Abdullaev va professor N. Mallaevlarning sayi harakatlari bilan ilmiy sohada yangilik, shartli yangi termin sifatida kiritilgan. Biroq (Qoʻqon (Fargʻona), Samarqand, Toshkent, Xiva, Buxoro) adabiy muhit(lar) tushunchasini eski oʻzbek adabiy tili termini bilan berish adabiy badiiy ijod nuqtai nazaridan toʻgʻridir, ammo shevalarning oʻziga xos mavqei nuqtai nazardan (Qoʻqon (Fargʻona), Samarqand, Toshkent, Xiva, Buxoro) har biri alohida til xususiyatlariga ega boʻlgan adabiy muhitlarining ahamiyatini eski oʻzbek

adabiy tili termini va tushunchasi bilan oshirish ma’lum bir jihatdan noto’g’ridir. Yuqoridagi tahlillardan xulosa chiqarib aytish mumkinki, 1956-yilgacha yaratilgan lug’atlarni ma’lum ma’noda dialektal leksikografik tadqiqotlar deyishga, achchiq haqiqat bo’lsa hamki, haqlimiz. Shu o’rinda til tarixiga oid IX-X asrlardan XIX asrning oxirigacha bo’lgan davrdagi qo’lyozma, tosh bosma shakllaridagi materiallarning tarixiy dialektologiyaga tegishlilikini hisobga olsak, ular tarixiy dialektologiyaning asosiy ilmiy va amaliy manbalari bo’lib qolishi tabiiy holdir. Bugungi mustaqillik davrida bir qancha o’zlashgan so’zlarni o’zbekchasi bilan almashtirish ehtiyojining kuchayishi ham dialektal so’z maqomining ahamiyatini yana ham yorqinroq ko’rsatadi. Masalan, o’zlashgan so’zlardan biri bo’lgan chiqindi yoki musir so’zlari bugungi madaniy taraqqiyot jihatdan qo’llanishi noo’rin bo’lib qolmoqda, chunki ular tilimizda juda salbiy ma’noni anglatib turibdi. Ularning o’rniga qipchoq lahjasining shevalarida, xususan, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi sheva vakillari tomonidan qo’llanuvchi quqim so’zini olish kerak. U umumturkiy va o’zbekcha so’z, palatal singarmonizm (quqym)ni ifodalaydigan so’zlardan biri. Ushbu so’z chiqindi yoki musir so’zlariga nisbatan ancha ijobiy ma’noda qo’llash mumkin. Chunki biz o’zbeklarda dasturxon atrofida tushgan non ushoqlari, ovqat qoldiqlari alohida quqim bo’lsa, uyni supirish-siyirishda chiqqan mayda chuyda narsalar ham alohida quqim, qozon-tovoqni yuvishdagi yuvindi-chayindilar ham alohida quqim, ko’cha-kuydagi tashlandiq 129 narsa va hojatxonadagi ortiqcha narsalar ham alohida quqim hisoblanadi. Bular quqim so’zining onomasiologik imkoniyati. Agar e’tibor bersangiz, ayni vaqtda QUQIMXONA (- qarang qanchalar ijobiy so’z) (ya’ni MUSIRXONA (- e’tiborsangiz, undagi salbiy ma’noni anglashingiz tayin)larda ovqat chayindisi uchun alohida, non va non ushog’i uchun alohida, mayishiy chiqindilar uchun alohida, qo’pol narsalar uchun alohida QUQIMXONACHAlar tayyorlab qo’yilgan. Bular esa quqim so’zining qo’llashning tabiiyijtimoiy omillari ifodasi sanaladi. Xullas, musir so’zi o’rniga quqim so’zini, musirxona so’zining o’rniga quqimxona so’zlarini ishlatsak, xato qilinmagan bo’ladi. Chunki xalqimizning so’z qo’llashdagi falsafasi komillik, didi nozik, diqqat-e’tibori kuchli – ijobiy salbiydan tez farqlay oladi. Xullas, dialektal so’z maqomining quyidagi nazariy jihatlariga diqqat-e’tibor qaratish lozim bo’ladi: 1) ularning lahja va shevalarning vakillari tomonidan turli ma’no hamda shakllarda qo’llanishi; 2) ularda leksik ma’noning dialektal ma’nolar ko’rinishiga egaligi. Albatta, dialektal so’z maqomining quyidagi amaliy jihatlar: 1) sheva vakillari nutqining matnlar sifatida yozib olinishi; 2) turli davr lug’atlarida ularning berilishi; 3) ularning oddiy dialektal lug’atdan mukammal dialektal lug’atga kiritilishi; 4) bunday lug’atlarda dialektal so’zlarning tavsifi va tahlili umumiy holda kelishi; 5) lug’atchilik an’analarning kuchayishi hamda dialektal ma’noning xiralashishi natijasida leksik ma’nolarning faollashuvi; 6) lug’at maqolalarining tavsiiy holatdan dalillarga boy tahliliy holatlarga o’tishi natijasida mukammal lug’atlarning yaratilishiga ma’naviy

ehtiyojning kuchayishi kabilar. Lekin bu ikki holatning hech biri na sheva materiallaridagi dialektal ma'lumotlarni to'liq qamrab olish jihatidan, na mavjud shevalarning materiallaridan foydalanishda qo'llangan metod va usullari jihatidan mukammallik darajasiga ko'tarila olishmagan. Bulardan shunday xulosaga kelish mumkinki, dialektal so'zlar maqomi bu – bu sheva so'zlarining boshqa so'zlar orasidagi huquqi, qo'llanish va ishlatilish imkoniyati; talqini, tavsifi, izohi va etimologiyasi; o'ziga o'xshagan boshqa so'zlar ichidagi, ham adabiy tildagi so'zlarga nisbatan dialektal ma'nolari bilan ma'no 130 munosabatlari strategiyasidagi betakroriy mavqei va shu mavqeini asoslaydigan amaliy, shuningdek, nazariy jihatlar nuqtai nazardan dialektal leksika hamda dialektal leksikografik talablarga muvofiq ilmiy tadqiq etilishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек тили лексикологияси. Фан. –Тошкент: 1981. –В. 247.
2. Файзуллаев Б. Бадиий адабиётда диалектизмларнинг стилистик вазифалари // Тилшунослик масалалари. Фан. – Тошкент: 1978. –В.203-211.
3. Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. Фан. –Тошкент: 1973. –В.80.
4. Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. Фан. –Тошкент: 1973. –В.83-123.
5. Enazarov T. Dialektologiya metodologiyasi (monografiya). Innovasiya-Ziyo. – Toshkent: 2020. –В.24-27.
6. Нормаматов С. Э. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни. 10.00.01 – Ўзбек тили. Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2019. –В.19-21.
7. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Extremum press. – Тошкент: 2020. –В.94.
8. Абдуллаев Ф. А. Дialektal луғат тузиш принциплари // ЎТА. – Тошкент: 1966.2-сон.-В.35-41.
9. Раҳимов С.Сурхондарё ўзбек шевалари луғати. –Денов: 1993. –Б. 122.
- 10.Ишаев А.Шевалар луғатига киритиладиган сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 2-сон. –Б.37-42.
- 11.Дадабоев Х. “Девону луғотит туркнинг тил хусусиятлари.-Тошкент, 2017. – Б.26-27, 27-28.
- 12.Маҳмуд Кошғарий. Девону луғот-ит турк. Уч томлик: I т. -Тошкент: Фан, 1960; II т.-Тошкент: Фан, 1961; III том. -Тошкент: Фан, 1963. 391

MUNDARIJA

1. Sirojiddinov Sh. Vatanning sadoqatli farzandi 3-6
2. Normamatov S., Mengliyev B. Ibrat maktabi 6-11
3. Madrimov M. Oliy pedagogik ta'lim fidoyisi 12-22

4. Ibragimov Y.M. Samixon Ashirboyev – o‘zbek tilshunosligining fidoyi darg‘alaridan biri 22-28
5. Yarqulov R. Baxtli hayot sohibi - betakror ustoz 28-30
6. Sobirov A Yassaviylar ruhi qo‘llagan ustoz 30-36
7. Suyunov K., Pardayev A. «Ul kishi so‘z bahrida g‘avvos erur...» 36-39
8. Mamatov A. Ustoz, atoqli tilshunos, samimiy inson 39-42
9. Iskandarova Sh., Rasulova A. Tilimiz tarixining zabardast tadqiqotchisi 43-44
10. Uluqov N. Til tarixi tadqiqi borasida maktab yaratgan ustoz 45-49
11. Muhamedova S. Ibrat timsoli 49-56 12. Murodova N. E’tirof va e’zozga munosib ustoz 57-58
12. Saparniyozova M. Maktab yaratgan ustoz 58-61 1
13. Mahmudov R. Etika – e’tiqod falsafasi 62-64
14. Raxmatov M., Odilova S. Zakiy olim, ardoqli ustoz 65-68
15. Hakimova M Yetuk tilshunos olim 68-72
16. Pardayev Q. Mohir pedagog va ulkan olim 72-74
17. Mo‘ydinov Q. Olimlik fazilati va odamiylik ziynati 75-77
18. Axmedova N. Ilmda olim-u hayotda fozil 77-79
19. Masharipova T., Yangibayeva N. Ilimge g‘amxorliq 80-83
20. Musayeva F., Ismoilov G‘ Turkiston farzandi 84-85
21. Ibragimova U. S.Ashirboyev – til xazinasini taraqqiyotini manbalarga bog‘lab 86-89 392 tadqiq etgan olim
22. Ibragimova Z. Samixon Ashirboyev – o‘zbek tilshunosligining tashabbuskor olimi 89-92
23. Shinnazarova S., Kaypnazarova M. Nukus dialektologiya maktabining asoschisi 92-96
24. 1-SHO‘BA O‘ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA MUNOSABATLARI
25. Karimov S., Pardayev A., Mahmadiyev Sh. Samarqand tilshunoslik maktabi va uning o‘zbek shevashunosligi taraqqiyotidagi o‘rni 97- 101
26. Mamatov A. Dialektal so‘zlar va frazeologik shakllanish masalalari 102- 106
27. O‘rozboyev A., Norbayeva Sh. Xorazm kitobat dostonlari – shevalar leksikasi tadqiqida muhim manba 107- 114
28. Shahobiddinova Sh., Abdullayev B. Og‘zaki reklamalarda shevalarning lingvistik xususiyati 115- 119
29. Enazarov T. Dialektal so‘z maqomi 119- 130
30. Xidraliyeva Z. Iqon shevasida so‘z yasalişidan 131- 133
31. Qurbonov S. Murod Muhammad Do‘st asarlarida dialektizmlarning qo‘llanilishi 134- 140
32. Tillabayeva Z. Samarqand shahri shevalari leksikasining adabiy tilga munosabati 140- 143

33. Xushmurodova Ch. “Shohrux Mirzo” romanida qo‘llangan dialektizmlarning uslubiy xususiyatlari 143- 146
34. Yusupova N. Adabiy til leksemalarining dashnabod shevasidagi variantlari 147-152
35. 2-SHO‘BA O‘ZBEK SHEVALARINI AREAL O‘RGANISH VA TARIXIY DIALEKTOLOGIYA
36. Ashirboyev Samixon “Til ittifoqi” tushunchasining o‘zbek areal lingvistikasiga tatbiqi masalasi 153- 158 kishilari uchun SCIENTIFIC PROGRESS VOLUME 3 | ISSUE 4 | 2022 ISSN: 2181-1601 Uzbekistan www.scientificprogress.uz Page 343 ham tushunarli bo‘lib bormoqda va bunday so‘zlar o‘zbek dialektologiyasining anchagina qismini tashkil etadi, keyinchalik bu so‘zlar umumiste‘moldagi so‘zlar doirasiga ham kirishi kutilmoqda.

REFERENCES:

1. S.Ashirboyev. „O‘zbek dialektologiyasi”. – Toshkent.2013.
2. N.Rajabov. O‘zbek shevashunosligi.Toshkent. O‘qituvchi. 1996. 3-5- betlar.
3. Turkiy xalqlarning dialektologiyasi.
4. N.Rajabov. „O‘zbek shevashunosligi”.- Toshkent.1996.
5. Abdullayeva, O. O. (2021). WORKING ON QUESTIONS AND TASKS IN STUDYING ABAY'S CREATION. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2 (3), 4-9.
6. Abdullayeva, O. O. (2021). GROWING STUDENTS 'PATRIOTISM ON THE BASIS OF IBROYIM YUSUPOV'S WORK. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2 (3), 176-180.
7. Botirboyev, F. P., Abdullayeva, O. O., & Shermatova, U. S. (2021). WORKING ON QUESTIONS AND TASKS IN STUDYING THE WORK OF OLJAS SULAYMANOV. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES, 2 (4), 2013-2018. <https://doi.org/10.24411/2181-1385-2021-00834>
8. Abdullayeva, O. (2021) THE EFFECT OF WORKS ON THE HUMAN SPIRIT. Scientific progress, 1 (5), (pp. 272-275)
9. Abdullayeva, O. O. Q. (2021). THE ROLE OF MODERN TECHNOLOGIES IN TEACHING THE UZBEK LANGUAGE. Scientific progress, 1 (5)
10. Abdullaeva O. O. K, Tadjibaeva D. SH. K, Shermatova U.S. (2021). From Interactive Methods In Mother Tongue Classes Use. International Journal of Academic Pedagogical Reserch (IJAPR), 5 (4)
11. Abdullaeva O. O. K, Kurbanova M. F. (2021). The Role of International EGRA and EGMA Reserch in Increasing Educational Efficiency. International Journal of Academic Pedagogical Reserch (IJAPR), 5 (4)
12. Abdullayeva, O. O. Q. (2021). USE OF INTERACTIVE METHODS IN ORGANIZING LITERATURE LESSONS. Studencheskiy Vestnik, 16 (161)

13. Abdullayeva, O. O. Q. (2021). TEACHING HORSES TO BE USED IN UNITY AND PURPOSE. Scientific progress, 2 (1)
14. Abdullayeva, O. O. Q. (2021). INTERNATIONAL RESEARCH AND THEIR ROLE IN LITERATURE. Scientific progress, 2 (1)
15. Ozoda Odiljon qizi Abdullayeva. (2021) Working with interactive methods in the study of the life and work of the immortal Umarbekov. Science and education, 2 (5)
16. Ozoda Odiljon qizi Abdullayeva. (2021) Effective ways to teach the life and work of Saida Zunnunova. Science and education, 2 (5)
17. Ozoda Odiljon qizi Abdullayeva. (2021) Interactive methods in the study of Said Ahmad's stories. Science and education, 2 (6)